

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ АКТАНТІВ ПОХІДНИХ КАУЗАТИВНИХ ДІЄСЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

І.В.Ступак

(докторант, Донецький національний університет)

У статті розглянуто систему похідних каузативних дієслів мовлення у німецькій та українській мовах, проаналізовано співвідношення лексичної семантики з синтаксичною та семантичною структурами.

В статье рассмотрена система производных каузативных глаголов речи в немецком и украинском языках, проанализировано соотношение лексической семантики с синтаксической и семантической структурами.

Мета дослідження полягає у встановленні та вивченні засобів вираження семантичних актантів похідних каузативних дієслів (далі ПКД) передачі інформації у німецькій та українській мовах. Каузативні дієслова – це перехідні дієслова зі значенням “переводити в такий стан або спричинювати виконання дії, яка виражається у відповідній дієслівній основі” (1, 6; 2, 165). У роботі до ПКД мовлення належать дієслова зі значенням “повідомляти комусь про щось”.

Існуючі дослідження на матеріалі німецької (3; 4) та української (5; 6) мов виконано переважно в аспекті вивчення їх лексико-семантичних угруповань, синонімії, полісемії, сполучуваності. Майже не дослідженим залишається система саме похідних каузативних дієслів мовлення у німецькій та українській мовах, співвідношення їх лексичної семантики з їх синтаксичною та семантичною актантними структурами, що й зумовлює актуальність нашої роботи, **об’єктом** котрої виступають інформаційні похідні каузативні дієслова, а **предметом** – семантика інформаційних похідних каузативних дієслів у німецькій та українській мовах.

Матеріал для дослідження становлять речення, що містять похідні каузативні дієслова зі значенням надання інформації у німецькій та в українській мовах. Суцільна вибірка ПКД із художніх текстів кінця ХХ – початку ХХІ ст. склала близько шести тисяч прикладів. Група інформаційних ПКД у німецькій мові – 209 одиниць, в українській – 147 одиниць (відповідно 3,5 % та 2,5 % від загальної кількості). Кількісна розбіжність ПКД мовлення у мовах дослідження пов’язана з тим, що у німецькій мові вони утворені трьома способами: 1) безафіксом; 2) префіксальним; 3) словоскладанням; в українській мові зафіксовано тільки префіксальні ПКД.

Актанти ПКД передачі інформації. Значення дієслова може бути охарактеризовано за допомогою учасників ситуації (7; 2). На синтаксичному рівні учасники виражаються актантами дієслова. Розрізняють обов’язкові та факультативні актанти (2; 8). З урахуванням того, що саме лексична семантика похідних визначає кількісний і якісний склад актантів, повна каузативна конструкція, в рамках якої розглядаються ПКД мовлення, включає три компоненти: 1) суб’єкт, той, хто повідомляє (Sub); 2) адресат, той, кому повідомляють (Adr); 3) інформаційний об’єкт, який позначає зміст інформації, що поширюються (Ob_Inf): (1) *...und keiner hatte es mir erklärt* (9, 131) “... і ніхто мені це не пояснив”.

Речення (1) описано ФТ “Sub вербально дією Vcause каузує Aдр отримати Ob_Inf”, де позиція Sub-особи заповнена заперечним займенником *keiner* ‘ніхто’, у ролі Vcause виступає інформаційний деад’єктивний ПКД *erklären* ‘роз’яснювати, робити зрозумілим’, у значенні котрого відбито комунікативну мету висловлювання, на яку вказує мотивуючий ад’єктив *klar* ‘зрозумілий’; позицію Aдр-особи представлено особовим займенником у давальному відмінку *mir* ‘мені’, інформаційний об’єкт Ob_Inf анафорично замінено вказівним займенником *es* ‘це’. Таким чином, мовленнєва каузативна ситуація представлена чотирма компонентами ситуації і вважається семантично повною. Вона виражається наступною

семантичною моделю: Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf.

Якщо один із обов'язкових актантів ПКД мовлення не реалізовано, то конструкція вважається семантично еліптичною. Помічено також речення з випущеним актантом, який можна ідентифікувати на основі попереднього або наступного контексту. Такий актант позначається знаком ØEx, напр.: (2) *Раніше про смерть оповіщував Сошка, який ...* (10, 29)

ФТ даного речення може бути репрезентовано наступним чином: “Sub-особа вербально дією Vcause каузує Adr отримати Ob_Inf”. Речення (2) відповідає моделі Sub-особа-Vcause-AdrØEx - Ob_Inf, де у ролі Sub-особа виступає власне ім'я *Сошка*, Vcause представлено інформаційним ПКД *оповіщувати*, синтаксичну позицію AdrØEx опущено, але згідно з контекстом під нею розуміється особа *авілоняни*; позицію Ob_Inf заповнено іменником з прийменником *про смерть*.

Вивчення семантики ПКД мовлення засвідчує наявність в українській мові дейктичних елементів на позначення суб'єкта каузації. Лінгвісти визначають дейкис як спосіб референції, при котрому вказівні елементи мови, апелюючи до реальних об'єктів і ситуацій, мають безпосереднє відношення до учасників комунікації, часу або місця знаходження (7, 65; 11, 185). У межах інформаційної каузативної ситуації дейкис вказує на позначення відношень між її учасниками й умовами мовлення, наприклад: (3) *Але поквалюся Вам пояснити: це лише те, що збереглося в її уяві* (12, 214).

Речення (3) описано ФТ “Sub вербально дією Vcause каузує Adr отримати мету Ob_Inf”, де актант на позначення суб'єкта виражено дейктично: значення суб'єкта розкривається за допомогою засобів позамовної дійсності, тобто у даному випадку мовець виступає у ролі суб'єкта мовленнєвої каузації, а мовець є завжди відомий для адресата, який у даному реченні збігається зі співрозмовником. Дейктичне вираження суб'єкта каузації включено у модель речення (3): SubØDeik-Vcause-Adr-особа - Ob_Inf, де позиція Adr-особи заповнена особовим займенником у давальному відмінку *Вам*, Ob_Inf виражено підрядним реченням *це лише те, що збереглося в її уяві*.

У межах мовленнєвої каузативної ситуації виділено групи ПКД передачі інформації, які описуються приватними ФТ, в основу котрих покладено семантичні ознаки, що характеризують зміст і мету висловлювання.

Група із значенням “каузувати отримати / поширити інформацію” складається із ПКД, утворених від іменників або від дієслів мовлення. ПКД цієї групи у загальному вигляді відображають інформаційну функцію, тобто повідомляють адресата про те, що йому невідомо. Загальною синтаксичною ознакою такої підгрупи ПКД є обов'язкова сполучність із трьома актантами: 1) інформаційним об'єктом Ob_Inf, який позначає зміст інформації, що поширюються; 2) адресатом Adr, для кого ця інформація повідомляється; 3) суб'єктом Sub, який повідомляє. ПКД мовлення зі значенням “каузувати отримати / поширити інформацію” виявлено у 34 випадках (16,3% від загальної кількості ПКД мовлення) у німецькій мові та у 61 (41,5 %) – в українській. Для ПКД мовлення цієї підгрупи характерна повна модель, що складає 29 одиниць із 34 у німецькій мові та 36 із 61 в українській мові. Наприклад, у реченні (4) *...я доповім кизляру-азі, що до ханим прийшла її мати* (12, 157) описано ФТ “Sub вербально дією Vcause каузує Adr отримати зміст Ob_Inf”. Повна модель речення (4) Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf відбиває усіх обов'язкових актантів ПКД мовлення, де позиція Sub-особа заповнена особовим займенником *я*, Vcause представлено інформаційним ПКД *доповідати*, у ролі Adr-особа виступає іменник-істота *кизляр-азі*, зміст Ob_Inf представлено підрядним реченням *що до ханим прийшла її мати*.

Помічено поодинокі приклади опущення інформаційного об'єкта, який ідентифікується за допомогою контексту, пор.: 3 одиниці у німецькій мові та 4 – в українській: (5) а) *Ich bin Journalist und habe von meiner Zeitung den Auftrag, über Ihren Sohn zu schreiben* “Я журналіст і отримав завдання написати про Вашого сина”; б) *Ich soll die Leser sachlich informieren* (13, 76) “Я повинен об'єктивно проінформувати читачів”.

Речення 5 (б) описано завдяки загальній для ПКД групи ФТ “Sub вербально дією Vcause каузує Adr отримати зміст Ob_Inf”. Пропуск Ob_Inf включено у модель Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_InfØEx, де у ролі Sub-особи виступає особовий займенник *ich* ‘я’, Vcause –

відіменниковий ПКД *informieren* ‘інформувати’, позиція Adr-особи заповнена іменником-істотою *Leser* ‘читачів’, зміст Ob_Inf опущено, але він ідентифікується із попереднього контексту (див. речення (5 а)), тобто *über Ihren Sohn* ‘про Вашого сина’.

Як було зазначено вище, у німецькій мові позиція суб’єкта є завжди заповненою. В українській мові 8 разів зафіксовано пропуск суб’єкта SubØEx, зокрема у випадку, коли, по-перше, у ролі адресата виступає мовець, по-друге, суб’єкт мовленнєвої каузації відомий адресату (див. речення (6) ...*нам оголосили, що частину направляють до Афганістану* (12, 58)). Проте якщо суб’єкт мовленнєвої каузації невідомий для мовця, але відомий адресату, то позиція суб’єкта заповнена неозначеним займенником (див. речення (10)).

Опущення суб’єкта мовленнєвої каузації включено до моделі SubØEx-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf, де Vcause представлено інформаційним ПКД *оголосити*, позиція Adr-особи, яка збігається з позицією мовця, заповнена особовим займенником у давальному відмінку *нам*, Ob_Inf і виражена підрядним реченням *що частину направляють до Афганістану*.

В українській мові у 14 випадках помічено опущення адресата AdrØEx, значення якого ідентифікується із попереднього контексту (див. речення (2)).

Група зі значенням “каузувати зрозуміти інформацію”. Семантика ПКД цієї підгрупи відображає не лише процес повідомлення, а визначає його мету – зробити інформацію зрозумілою для адресата. До складу групи зі значенням “каузувати, отримати мету висловлювання” входять деад’єктивні ПКД із диференційною семою мети, на яку вказує саме мотивуючий ад’єктив. Така підгрупа ПКД є найбільш поширеною в обох мовах, пор.: 175 одиниць (83,7 % від загальної кількості ПКД мовлення) у німецькій мові та 86 (58,5 %) – в українській.

Функціонування ПКД у межах повної семантичної моделі Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf (див. речення (1)) характерно для німецької мови, що складає 121 випадок із 175, для української мови притаманна еліптична модель, яка зустрічається в 66 випадках із 86.

В досліджуваних мовах виявлено два типи неповної моделі: 1) Sub-особа-Vcause-AdrØEx-Ob_Inf, в якій має місце опущення актанта на позначення адресата Adr (див. речення (7)); 2) Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_InfØEx, для котрої характерне опущення інформаційного об’єкта (див. речення (8)).

Семантична модель, що відображає опущення адресата AdrØEx зустрічається у 37 випадках (21,1% від кількості ПКД даної підгрупи) у німецькій мові та у 50 (58,1%) – в українській мові (див. таблицю 1). Опущення AdrØEx у межах каузативної ситуації, котра позначає передачу мети висловлювання, пов’язано з тим, що на перший план виступає саме мета висловлювання, актант на позначення адресата AdrØEx виражено імпліцитно, тобто він є відомим із контексту.

У реченні (7) *“Meine Frau hatte leider keinen eigenen Wagen”, erklärte er, ...* (14, 179) “Моя жінка, нажаль, не мала власного автомобіля”, пояснив він, ... описано загальною ФТ, притаманною для цієї групи ПКД: “Sub вербально дією Vcause каузує Adr отримати мету Ob_Inf”. Опущення адресата включено у неповну модель речення (7) Sub-особа-Vcause-AdrØEx-Ob_Inf, де позиція Sub-особи заповнена іменником-істотою *Frau* ‘жінка’, Vcause представлено деад’єктивним КД *erklären* ‘пояснювати’ у значенні якого відбито мету висловлювання, на яку вказує мотивуючий прикметник, актант на позначення адресата AdrØEx опущено, але він розуміється із контексту, Ob_Inf представлено прямою мовою *“Meine Frau hatte leider keinen eigenen Wagen”*.

Опущення інформаційного об’єкта Ob_InfØEx відзначено в 4 випадках у німецькій мові та у 5 – в українській:

Розглянемо речення (8) а) *I potім – ти недобра, казав Арсен, походжаючи по кімнаті;* б) *Подожди, я зараз спробую тобі пояснити* (15, 16).

Речення (8 б) представлено моделю Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_InfØEx, де позицію Sub-особи представлено особовим займенником *я*, Adr-особа – особовим займенником *тобі*, Ob_InfØEx опущено, але із контексту речення (8 а) зрозуміло, що Sub-особа намагається пояснити Adr-особі, чому вона недобра.

Як було **зазначено** вище, у німецькій мові позиція суб'єкта є завжди заповненою. В українській мові, на відміну від німецької, в 11 випадках виявлено дійктичне вираження суб'єкта SubØDeik, як-от у реченні (9) *Ще раз терпляче роз'яснюю тобі: вождь повинен...* (16, 119).

Висловленню (9) відповідає модель SubØDeik-Vcause-Adr-особа - Ob_Inf, де дійктичне вираження суб'єкта каузації SubØDeik вказує на те, що мовець виступає в ролі суб'єкта, позиція Adr-особи заповнена особовим займенником у давальному відмінку *тобі*, Ob_Inf виражено підрядним реченням *вождь повинен...*

Засоби вираження актантів інформаційних ПКД. Групи інформаційних ПКД зі значенням “каузувати отримати/поширити інформацію” та “каузувати зрозуміти інформацію” відрізняються лише за набором структурно-семантичних моделей, а не засобами вираження актантів, тому їх описано як єдиний тип (див. таблицю 1).

Позиція суб'єкта Sub. Семантика інформаційних ПКД передбачає у ролі суб'єкта мовленнєвої каузації особу. У ході дослідження виявлено, що у досліджуваних мовах позиція суб'єкта заповнена займенником або іменником.

Займенник виступає продуктивним засобом вираження суб'єкта каузації, пор.: у німецькій мові 174 випадки (83,3% від загальної кількості інформаційних ПКД), в українській – 84 (61,8%). У позиції суб'єкта функціонують такі підкласи займенників: 1) особові (див. речення (4), (5), (7), (8)); 2) заперечні (див. речення (1)); 3) неозначені (див. речення (10), (11)).

Як було зазначено, в українській мові неозначений займенник виступає в ролі суб'єкта мовленнєвої каузації у випадку, коли він (суб'єкт) невідомий мовцеві, але його знає адресат: (10) *...хтось повідомив Михайла про мобілізацію до війська* (17, 140).

Реченню (10) відповідає модель Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf, де позиція Sub-особи заповнена неозначеним займенником *хтось*, Vcause представлено інформаційним ПКД *повідомляти*, Adr-особу виражено власним іменем *Михайло*, у ролі Ob_Inf виступає іменник з займенником *про мобілізацію*.

У випадках, коли в українській мові спостерігається пропуск суб'єкта, то у німецькій мові його позиція заповнена неозначеним займенником *man*, як-от: (11) *Man hat mich informiert ..., daß Sie ...* (14, 23) “Мене проінформували ..., що Ви ...”.

Модель речення (11) Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf репрезентує всіх учасників каузативної ситуації, в якій позиція Sub-особи заповнена неозначеним займенником *man*, Vcause представлено інформаційним ПКД *informieren* ‘інформувати’, Adr-особа – особовим займенником у знахідному відмінку *mich* ‘мене’ (як цього потребує дієслівне керування даного ПКД), Ob_Inf відповідає підрядне речення *daß Sie ...*

Позиція суб'єкта мовленнєвої каузації виражена іменником у 35 випадках (16,7% від загальної кількості інформаційних ПКД) у німецькій мові та 52 (38,2 %) – в українській (див. таблицю 1). Відзначимо, що позиція суб'єкта виражена іменником-істотою та власним іменником (див. речення (2)).

Позиція адресата Adr. У ході дослідження було виявлено, що актант на позначення адресата може бути як реалізовано, так і опущено. Реалізація Adr притаманна обом мовам, пор.: у німецькій мові виявлено 169 випадків (80,9 % від загальної кількості інформаційних ПКД), в українській – 80 (54,4 %) (див. таблицю 1).

Позиція адресата, як і суб'єкта, заповнена, займенником та іменником. Найбільш продуктивним засобом вираження адресата в обох мовах дослідження виступає займенник, а саме особовий займенник (див. речення (1), (6), (8),(11)). Позиція адресата заповнена іменником у 36 випадках (17,2 %) у німецькій мові, у 19 (12,9 %) – в українській (див. таблицю 1), а саме іменником-істотою (див. речення (4), (5)) і власним іменником (див. речення (10)).

Позиція інформаційного об'єкта Ob_Inf. У межах інформаційної каузативної ситуації Ob_Inf може бути виражено: 1) підрядним реченням (див. речення (3), (4), (6), (11)); 2) прямою мовою (див. речення (7)); 3) вказівним займенником (див. речення (1)); 4)

іменником із займенником (див. речення (2), (10)); 5) іменником у знахідному відмінку; 6) неозначеним займенником (див. речення (12)).

Наприклад, у моделі речення (12) *Aber Sie müssen mir etwas erklären* (18, 39) ‘Але Ви повинні мені дещо пояснити’, яка має вигляд Sub-особа-Vcause-Adr-особа-Ob_Inf, включено всі обов’язкові актанти: Sub-особа виражена особовим займенником *Sie* ‘Ви’, Vcause представлена інформаційним ПКД *erklären* ‘пояснювати’, позиція Adr-особи заповнена особовим займенником у давальному відмінку *mir* ‘мені’, Ob_Inf виражено неозначеним займенником *etwas* ‘дещо’.

Поодинокі приклади у німецькій мові свідчать про реалізацію означального займенника в позиції інформаційного об’єкта, в українській мові – вказівного займенника з прийменником (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Засоби вираження семантичних актантів інформаційних ПКД
у німецькій та українській мовах

Засіб вираження	Sub		Adr		Ob_Inf	
	німецька	українська	німецька	українська	німецька	українська
Особовий займенник	156 (74,6%)	71 (48,3%)	133 (67,7%)	61 (41,5%)	-	-
Означальний займенник	-	6 (4,1%)	-	-	5 (2,4%)	-
Заперечний займенник	3 (1,4%)	3 (2,0%)	-	-	-	-
Неозначений займенник	12 (5,7%)	4 (2,7%)	-	-	5 (2,4%)	5 (3,4%)
Вказівний займенник	3 (1,4%)	-	-	-	41 (19,6%)	4 (2,7%)
Вказівний займенник з прийменником	-	-	-	-	-	9 (6,1%)
Іменник-істота	16 (7,8%)	15 (10,2%)	21 (10,0%)	6 (4,1%)	-	-
Власний іменник	19 (9,1%)	37 (25,2%)	15 (7,2%)	13 (8,8%)	-	-
Іменник прийменником ³	-	-	-	-	18 (8,6%)	15 (10,2%)
Іменник у знахідному відмінку	-	-	-	-	7 (3,4%)	6 (4,1%)
Підрядне речення	-	-	-	-	88 (42,1%)	84 (57,1%)
Пряма мова	-	-	-	-	33 (15,8%)	13 (8,8%)
Опущення	-	11 (7,5%)	40 (9,1%)	67 (45,6%)	12 (5,7%)	11 (7,5%)
УСЬОГО	209 (100%)	147 (100%)	209 (100%)	147 (100%)	209 (100%)	147 (100%)

Таким чином, результати дослідження свідчать, що для обох мов найбільш типовою є повна модель мовленнєвої каузативної ситуації. Разом з тим зафіксовано випадки опущення адресата Adr∅Ex та інформаційного об’єкта Ob_Inf∅Ex, значення яких ідентифікується за допомогою контексту. В українській мові, на відміну від німецької, по-перше, має місце дійктичне вираження суб’єкта Sub∅Deik у випадку, коли мовець виступає у ролі суб’єкта мовленнєвої каузативної ситуації, по-друге, виявлено еліптичні моделі з пропуском суб’єкта Sub∅Ex і

адресата $Adr\emptyset Ex$. Імплицитне вираження субекта $Sub\emptyset Ex$ відбувається, коли у ролі адресата виступає мовець, а суб'єкт мовленнєвої каузації відомий адресату.

Перспективи дослідження полягають у зіставному аналізові семантико-синтаксичної відповідності реалізації актантів ПКД визначених лексико-семантичних груп у німецькій та українській мовах.

1. Недялков В.П., Сильницький Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л., 1969.
2. Comrie B. Language universal and linguistic typology. – Blackwell, 1989.
3. Агапій А.П. Лексико-семантична група дієслів мовлення в сучасній німецькій мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 "Германські мови". – К., 1999.
4. Kaliušenko V.D. Deutsche denominale Verben // Studien zur deutschen Grammatik. – Tübingen: Narr. – 1988. – Bd. 30.
5. Гірняк С.П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX – XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова". – Донецьк, 1999.
6. Ніколаєва Н.Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова". – К., 2003.
7. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995.
8. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
9. Böll H. Die Ansichten eines Clowns. – München, 1985.
10. Земляк В. Лебедина згряя. – К., 2002.
11. Wunderlich D. Über die Argumente des Verbs // Linguistische Berichte 97. – 1985.
12. Роздобудько І. Гудзик. – Харків, 2008.
13. Rinser L. Bruder Feuer. – Frankfurt am Main, 1998.
14. Frisch M. Stiller. – Frankfurt am Main, 1994.
15. Забужко О. Книга Буття. Глава четверта. – К., 2008.
16. Іваничук Р. Мальви. – Харків, 2006.
17. Матіос М. Солодка Даруся. – Львів, 2007.
18. Becker J. Irreführung der Behörden. – Frankfurt am Main, 1981.